

kesztője, a történettudomány szociológiai irányzatának kiemelkedő képviselője; Harsányi Gréte író, akit Móricz Zsigmond is szívesen közölt a Nyugatban, mert igazi tehetségnek tartotta; Harsányi Kálmán, a kor irodalmi életének kiemelkedő alakja, a *Kristálynézók* című regény és az *Ellák* című dráma szerzője; Havas Gyula, a Nyugat 1918-ban fiatalon elhunyt tehetséges munkatársa, akiről Tóth Árpád írt szép nekrológot; Hekler Antal egyetemi tanár, művészettörténeti és archeológiai író; Hevessy Iván művészettörténeti író, esztéta, a Nyugat munkatársa, a magyar filmművészeti irodalom egyik legjelentősebb képviselője; Joó Tibor filozófiai és történetbölcséleti író; Kádár Endre regény- és drámaíró, a *Balalajka* és az *Önbüntetés* című ismert művek szerzője; az emlékiratíró Károlyi Mihály; Kemény Gábor, a radikális szemléletű kritikus és pedagógiai író; Kelemen Lajos, a kiváló erdélyi történetíró; Kernách Ilona novellista és drámaíró, a Nyugat munkatársa; Kertész Manó nyelvész, a finn-ugor mondattani és nyelvjárási tanulmányok szerzője; Kürti Pál, a nagyműveltségű literátor és nagyfelkészültségű színikritikus, a Nyugat munkatársa; Papp Mariska, a hét köréhez tartozó novellista, akiről Kiss József nagy megbecsüléssel írt lapjában; Schwarz Elemér egyetemi tanár, néprajzi és nyelvészeti író; Timár Kálmán irodalomtörténész, a magyar kódexirodalom jelentős kutatója.

Vargha Kálmán

6.

A korábban megjelent, valamint a fenti hasábocon olvasható kritikák megállapításait

SÖTÉR ISTVÁN: TISZTULÓ TÜKRÖK

A magyar irodalom a két háború között (esszék, tanulmányok). Bp. 1966. Gondolat K. 516 l.

„Ha visszatekintünk a XX. század irodalmának máig eltelt évtizedeire, elgondolkozhatunk azon, hogy hazánkban, vagy akár az egész művelt világon miféle szerepet tölt be újabban az »írott szó«, — s miféle szerepet tölthet be még a jövőben! Segített-e az irodalom az embernek, s az ember rázorult-e erre a segítségére, igényelte-e azt?» — olvashatjuk, a kötetnek címet adó bevezető esszé a *Tisztuló tükrök* első soraiban, abban az esszében, amely Sötér István háromévtizedes munkássága ars poetica-szerű összegezésének tűnik. Az ars poeticák, miközben egy életmű lényeges vonásait kiemelik, természetesen egyszerűsíténe is, az árnyalatokat, a rejtett és váltakozó hangsúlyokat, a szenvedélyeket és a megtett út kitérőit némiképp elhomályosítják, hiszen egy ars poetica sohasem úgy

összegezve megismételhetjük, hogy a *Magyar Irodalmi Lexikon* szerencsés időben készült, amikor már lehetőség volt arra, hogy különböző torzítások nélkül megvalósulhasson egy minden tekintetben korszerű és haladó szemléletű lexikon igénye. A lexikon szerkesztői és munkatársai gárdája általában élt is ezzel a lehetőséggel, ha az élő írók bemutatását zavarta is némely esetben a subjektívizmus, illetve zavarták egy már túlhaladott időszak irodalompolitikájának protokoll szempontjai. A lexikon tudományos értéke a magyar irodalomtörténetírás jelenlegi színvonalát reprezentálja. A *Magyar Irodalmi Lexikon* arányaiiban főlébe nőtt minden korábbi hazai vállalkozásnak, de nemzetközi viszonylatban is jelentős méretű teljesítmény. Mindemellett bizonyos ellentmondás mutatkozik a szerkesztési elvek megvalósításában a lexikon, első valamint második-harmadik kötete, azonkívül a hosszabb és a rövidebb szakkikkek között. Az első kötet címlistájában sok az indokolatlan hiány, a második és harmadik kötetben viszont a kritikátlanúságra való hajlam mutatkozik a jelentéktelen írók nagyszámú szerepeltetésében és a róluk szóló cikkek túlméretezett terjedelmében. A nagyobb cikkek tudományos színvonala általában elfogadható, a hosszabb cikkek között számos kimagasló értékű munka is van, a lexikon „aprómunkájában” a rövidebb cikkek százainak megfogalmazásában és az adatok közlésében azonban már nem érvényesült olyan fokú gondosság, mint a terjedelmesebb szakkikkek esetében. Nem volt kielégítő a lexikon lektorálása, mind a három kötetben sok félrevezető, téves adat található, amelyek sajnos az egész lexikon hitelét rontják.

toppan élénk, mint Pallas Athéné Zeus fejből kész fegyverzetben és önérvényűen, hanem egy folyamat eredményeként, amely maga is követelődzön sürgeti a további műveket. Ez az esszé-kötet, amely anyagát a XX. századi magyar irodalomból meríti, csaknem tíz évvel korábban mejelent párjához, a *Világtájak*-hoz hasonlóan, már szerkezetével is jelzi, hogy a szerző mindenféle leegyszerűsítés megfontolt ellenfele. A tanulmányok nem megírásuk időrendjét követve sorjáznak a kötetben, hanem témakörök szerint csoportosítva, és a magyar irodalom fejlődésének kronológiáját követve. Így a Nyugatról szóló fejezetben például a két Ady-jegyzetet egy Móricz pályavázlat követi, majd öt írás Babitsról. A Babits-cikkek elrendezése nagyon tanulságos, az első 1939-ből, a második 1961-ből, a harmadik és

a negyedik 1942-ből, az ötödik pedig 1946-ból. Sőtér tehát ezek kötetbe-sorolásánál sem a megírás időrendjét követi, hanem problémák, megközelítési módok szerint csoportosít. Így minden egyes tanulmány a többihez való kötődésében is önálló értelmet és értéket kap; a későbbiről kelteződtek nem érvénytelenítik a korábbiakat, hanem csak kölcsönösen kiegészítik és módosítják egymást. Időrendben a kötetbe foglalt első cikk 1937-ből való, az utolsó 1965-ből, és természetesen ostobaság lenne feltételezni, hogy valamenyny megfogalmazásával, értékelésével vagy szándékával, ahogy most itt olvashatjuk, ma is fenntartás nélkül egyetért a szerző. De méltatlanul olcsó dolog lenne látványos vagy kevésbé látványos Saulus – Paulus fordulattal elvetni a módosulásra szoruló korábbi felfogásokat. Sőtér a legnehezebb feladatot választotta: kritikusan vállalja saját múltját. Sohasem ragaszkodott makacsul egy megvesztegetően szép ötlethez, sohasem merevítette dogmává saját elméletét, kutatásának kereséseinek eredményeit, de nem is tagadta meg azokat szégyenlősen vagy gőgösen. „E fejezet írásai, Krúdyról (1941-ből az első, 1954-ből a második) különbözősükben arra figyelmeztetnek, mennyire módosult felfogásunk Krúdyról mintegy másfél évtized alatt. Azt kell mondanom, hogy mindkét felfogás igaz, s mindkettő elégtelen. Egyik tanulmányomat sem tudnám megtagadni, tévesnek tekinteni, s egyik sem elégít ki.” A *Tisztuló tükrök* (és a világirodalmi tárgykörű *Világtájak*) kötet egyik legvonzóbb tulajdonsága: mozgalmassága. Ahogy az egymást módosító és kiegészítő eszmék szembesülnek, ahogy a különféle alkalmakkor és szándékkal írt cikkek egymást kivallatják, az olvasó megszűnik pusztán szemlélő lenni, és együtt gondolkodik – gondolkodásra kényszerül! – a szerzővel. És nem az a lényeges, hogy minden egyes esetben egyetértünk vele, ez feltehetően szándéka ellenére is lenne, nemhiába idézte valaha Gide Nathanaelhez intézett szavait a követésről és az elhagyásról, – hanem az, hogy újra meg újra mérlegre tegyük vélekedéseinket, ítéleteinket és elképzeléseinket, mert a kritika és megismerés frissességét csak így tudjuk megőrizni. Sőtér nem egy megállapításával vitakozhatnánk, két lendületes és érdekes jegyzete ellenére sem érezzük Ady-képét kielégítőnek, – életműve ott válik példázattá és tanúsággá, ahol a leglényegesebb: hogyan vállalhata az ember múltját anélkül, hogy önmaga epigonjává szűrülne, hogyan válhatnak régebbi eredményei új kezdeményezések serkentőivé, ahelyett hogy kerékkötői lennének.

Jegyzetek, rögtönzések, emlékezők, vitacikkek, kritikák, portrék, pályavázlatok, egyetemi előadások találhatók a kötetben,

néhánysoros írások és terjedelmesebb tanulmányok egyaránt. Valamennyi műfaj, terjedelemtől és témától függetlenül, jó arra, hogy konkrét egyediségében és általános összefüggéseiben Sőtér az irodalom és az ember, az esztétika és az erkölcs problémáit érintse, vizsgálja. Mindig az olvasó és a kísérletező író szempontjait tartja szem előtt. Egy tudomány akkor válik veszélyessé, ha öncélúvá válik, ha megelégedezik az emberről, aki a világban él, és aki kérdéseire választ keres, és helyzetének tudatosítását várja. Nálunk is, de még inkább külföldön ijesztő méreteket ölt az, hogy a tudományosság jegyében az irodalom vizsgálata elszakad az emberi személység problémáitól. „... az igazi, a jó kritika nemcsak normákat kér számon, nemcsak mércéket, mérlegeket alkalmaz, – de hidat is épít az olvasó és a bemutatott mű közé” – vallja Sőtér, és ezt az elvet gyakorlatban, nemcsak kritikáiban és tanulmányiban, hanem irodalomtörténeti monográfiáiban is alkalmazza. A tudományosság számára nem öncél, hanem eszköz, az esztétikai szempontok figyelembevétele a morális szempontok, az erkölcsi tudatosulás és tudatosítás feltételei. Mert: „... az író, a költő nagy hivatása abban áll, hogy kimondja a kimondatlant, de a tudatokban rejtetőd, – hogy nevén nevezze a még névtelent, de mindenki által sejtettet, – hogy megvilágítsa azt, amit mindenki tapint, érez, de egész fényességében, élességében nem lát még. De hány-szor történt már meg, hogy egy-egy nagy író vagy költői felismerés a maga korában visszhangtalan maradt! A kritika a visszhangot is kell serkentse, azzal, hogy az olvasót mintegy beavatja a műbe, s az igazi kritikus mintegy társszerzőjévé válik az írónak...” Tegyük hozzá, a beavatás igényét az irodalomtörténezzel szemben is fenntartjuk, aki egy régi század alkotását az új és megváltozott közönségnek közvetíti.

Azt mondtuk, a *Tisztuló tükrök* bevezető esszéje ars poetica jellegű. Legáltalánosabb és leghatározottabb formában Sőtér itt fejt ki életműve jellegét. Nem e tanulmány keretében tartozik annak a vizsgálata, hogy ez az esszé Sőtér szépirodalmi művei, regényei, novellái, drámái milyen eddig ismeretlen rétegeit tárja fel, sem pedig vasokos irodalomtörténeti monográfiáit milyen általános szempontból világítja meg, mint ahogy az esszé és a szépirodalmi művek kölcsönhatására, kölcsön-tapasztalataira is csak utalhatunk, – hanem csupán a kérdések esszé és több tucat társa viszonyáról beszélhetünk. A jelzett műfaji különbségek dacára a *Tisztuló tükrök* című kötet szinte minden írását esszének nevezhetjük. Az esszé általános műfajja ismerveinek meghatározása éppen olyan reménytelen feladat, mint a regényé vagy a drámáé. Mégis

a műfajról való tudomásunk közelebb visz a Sötér-íráskor lényegéhez, miként azok az esszékről való ismereteinket is gyarapítják. A kritikus legmegfelelőbb műfaja az olvasónapló lenne, írta egyhelyütt Sötér, és nem árt emlékeztünkbe idéznünk, hogy Montaigne, a műfaj őse, a maga esszéit feltehetően a naplóból fejlesztette ki. Az esszé rokonságát a naplóval mindig is megőrizte, személyes jellege fakad ebből, és az az alapvető tulajdonsága, hogy in statu nascendi szemlélet fejeződik ki benne. Bármennyire is filológikus legyen egyes esetekben, bármennyire is a múltból merítse témáját, az esszé mindig is a jelenre és a jövőre utal, mindig is kérdéseket tesz fel az emberi magatartás problémáit illetően. Mi a viszonyunk egy műhöz, egy íróhoz, egy irodalmi irányzathoz, mi a viszonyunk egy író és saját műve kapcsolatához, — ezek az esszé alapvető kérdésfeltevésai. Esztétikai és morális szempontok szétválaszthatatlanok, mert az esszéista nem csupán tudósi szemszögből közelít tárgyaéhoz, hanem egész személyiségével, múltjával, jelenével és akart-képzelt jövőjével, és az olvasót sem csupán adatok és összefüggések rendszerével, a szót legtágabb értelmében véve: lexikálisan gazdagítja, hanem a cselekvő kritikailag szemlélődő személyiség varázsával is. Nem véletlen, hogy a portré az esszéista Sötér erőssége. Nem csupán amiatt, mert regényíró, aki művészi megformálást és a kritikai vizsgálódást szintetizálni tudja, hanem azért is, mert az esszé, jellegénél fogva kínálja a szándékot, magatartások szembesítését, a kritikai-önkritikai aspektusok egységét. Miként az igazi esszéisták, Sötér is elsősorban moralista. Az emberi magatartások igazgatják és az esztétikai-erkölcsi szempontok egybeesési. Különböző időpontokban írt számos esszéjében foglalkoztatja a romantikus költői magatartás, legélesebben ellenszenvét a *Tisztuló tükrök* c. kötet bevezető darabjában fejti ki. Hangsúlyozni szeretnénk, Mickiewicz és Jókai őszinte tisztelője, a romantika és a realizmus termékenyítő kölcsönhatásainak hirdetője nem a romantika jegyében fogant alkotások, hanem a romantikus művészpóz ellenfele. Sötér az irodalom becsületét félti a pózoktól, a romantikus gesztusoktól és hangos deklamációktól, amelyek a művet sokszor elhomályosítják, amelyek a kritikai érzéket eltompítják, és amelyek önreklámozó handabandájában puffogó frázisok műalkotások illúzióját keltik. A romantikus pózok elleni küzdelem egész életművét végigkíséri: csaknem húsz éve kíméletlenül bírálta a „hazug sámánság”-ot, „olcsó szerepjátás”-t, amelynek annyi magyar író adta át magát a két háború között, sokszor még a legjobbak is, — és ez a szemlélet már első írásaiban, kritikáiban és regényeiben egyaránt tettenérhető.

Az irodalomtól azt várjuk, hogy gazdagítsa életünket, sokszorozza meg emlékeztünket, írja a *Tisztuló tükrök* 1965-ben keltezett bevezetőjében, mert „az emlékezet hiánya: az erkölcs hiánya is”, — és épp ezért írhatja sajnálkozva, hogy a *Doctor Faustus* kivételével az elmúlt évszázad „elátkozott” művészsorsainak egyetlen kritikai tárgyalását sem ismerjük, és hogy látványosságtól mentes igazi művészábrázolásnak csupán Elstir alakját érezhetjük Proust művében, — habár ítéletét túlságosan summásnak és némileg igazságtalannak érezzük.

A kritikai szempont — moralista vonás — a sötéri irodalomszemlélet alapja. „Az irodalom egyik legfőbb feladata, hogy a kritikai szemléletre neveljen bennünket” — írja. „A kritika az emberi értelem legmagasabb tevékenységei közé tartozik”, és „a tükrözésnek csak akkor van értelme, ha kritikává, tanulósággá, — és ha lehet, örömmé tud válni” — olvashatjuk a *Tisztuló tükrök* bevezető esszéjében, és a kötet, valamint a *Világtájak* számos darabjából visszhangzik ez a felfogás. Talán a jellegzetesen romantikus poète maudit fájdalom-apológiájával szemben idézte valaha Ligne herceg sorait, hogy az öröm a legnagyobb hőstett, és a pánik vagy az illúzió irodalmával szegezi szembe ma igényét: „Nincs veszélyesebb, mint az olyan irodalom, mely azt véli, hogy nincs vesztenivalója, nincs miért vállalnia a felelősséget, s az emberek, akikről vagy akikhez szól, ugyancsak azt hiszik, hogy már semmit sem nyerhetnek vagy veszhetnek, mert létük legjobb vagy legrosszabb lehetőségei eleve biztosítottak.” Ezért faggatja a *Világtájakban* Cervantest és Emily Brontët, Gorkijt és Thomas Mannt, Gide-et és Sartre-t, ezért a *Tisztuló tükrökben* Babitsot és József Attilát, Nagy Lajost és Kosztolányit, az Arrékenység és felelőség íróit, ezért állítja az utóbbiban a goethei mértéket példaként, hogy csupán a két kötet néhány esszéjét idézzük. Mert Sötér írásai, klasszikusokról szóló portré vagy kortársakat megítélő kritika, emlékezés vagy vitacikk formájában mindig a lehetőségek kutatása, az olvasó és az író lehetőségeinek a felmérése és vállalása. Esszék, amelyek a gondolkodás folyamatába bevezetnek, és az olvasót a szerző jövőkeresése társául ragadják.

A *Tisztuló tükrök* bevezető tanulmánya példaanyagát tekintve még félrevezető is lehetne, ha elszakítanánk a kötet egészétől. Goethe, Stendhal, Thomas Mann, Proust, Arany János idézése, a romantikus magatartás kritikája, az objektivitás dicsérete, a hagyomány fontosságának a hangsúlyozása azt a látszatot is kelthetné, különösen az elmúlt években megjelent Sötér-monográfiák, a *Nemzet és haladás*, valamint a Madách-könyv után, hogy a szerző a múlt vagy a közelmúlt klasszikusait a kortárs irodalom-

mal szemben vonultatja fel. A pontos fogalmazás e helyen, azt hisszük, különösen lényeges. A klasszikus irodalom számára mérték és nem minta. És ha mérték, akkor elsődleges morális erejénél, elkötelezettségénél fogva, és nempedig esztétikai szempontból. A szürrealizmus forradalmasító szerepének jelentőségét a modern irodalomban magyar írók, kritikusok közül kevesen értették meg annyira, mint ő, és Sartre regényelméletének a fontosságára is már 1946-ban felfigyelt, akkor amikor Lukács György nagyrealizmus-koncepcióját is rendkívül lényegesnek tartotta a magyar irodalom, elsősorban nemzedéke jövője szempontjából. A klasszikus művek nem felülmúlhatatlan mintaképek a számára, hanem versenytársak alkotásai, amelyeket túl lehet és túl kell szárnyalni. Mert miközben az 1930-as évek végén éppen úgy, mint ma, klasszikus irodalommal is behatóan foglalkozik, Sötér egyszersmind a kortárs magyar és világirodalom kritikuskronikása is. Ha az elmúlt évek monográfiái következtében el is homályosult némileg, e kötet, éppen a már említett szerkesztésénél fogva is hangsúlyozza, hogy Sötér annak a nemzedéknek az öntudatra-ébresztője, amelyet általában a Nyugat harmadik nemzedékének neveznek. És ha a *Játék és valóság*, a *Szép eretnkségek*, az *Apálan irodalom*, a *Testvértelen nemzedék* és a *Négy nemzedék* című tanulmányokat elolvassuk, és rögtönzéseit, jegyzeteit Zelkről, Hajnal Annáról, Jankovichról, Keszthelyről, Képesről, Bókáról, Takátsról, Kálnokyról, Rónayról, Jékelyről, Weöresről, Toldalagiról, Csorbáról, Devecseriről, Thurzóról és Kesziről, — ezeket a zömükben a felszabadulást közvetlenül követő években írt vita cikkeket és miniatűrportrékat —, akkor megdöbbenően kell konstatálnunk, hogy e nemzedék értékéről és jelentőségéről ma sem tudunk többet, két évtizeddel később, mint annak idején Sötér. E kötet irodalomtörténeti jelentőségét abban is látom, hogy Sötér, mint a nemzedék tagja, elsőnek és mindmáig utolsónak tanúsította nemzedéke jelentőségét, erejét és lehetőségeit, és két évtized távlatából azt kell mondanunk, hogy megsejtéseiben, felismeréseiben nem tévedett. A nemzedék lényeges, jelentős alkotások egész sorát hozta létre, sokszor észrevétlenül fontos új kezdeményezéseket indított el, amelyeket az utánuk következők gyümölcsözteshettek. A szürrealizmus általuk honosodott meg a magyar irodalomban, anélkül, hogy megragadtak vol-

na benne, a költői nyelvet átalakították, a vers- és regénystruktúra lehetőségeit fedezték fel, az irodalom és erkölcs új formáit ismerték meg, a vers és regény tematikáját mérhetetlenül tágitották, világirodalmi ismereteinket lényegesen gyarapították és közülük számosan romantikus pózoktól, látványosságtól mentesen elsőként váltak marxistákká a felszabadulás után. Lehet, hogy Sötér egyik esetben túlértékelte vagy éppen alábecsült egy-egy kezdeményezést, lassan hozzá kell szoknunk ahhoz a gondolathoz, hogy ezt a nemzedéket az előtűk járókénál, Szabó Lőrinc, Pap Károly, Németh, Ilyés, Halász nemzedékénél ne tekintsük jelentéktelenebbeknek, annál a nemzedékénél, amelyet éppen a versenytárs tárgyilagos szenvedélyével, kritikus igényével és történetész biztonságával húsz éve és napjainkban annyiszor és annyi szempontból elemzett Sötér. (A mai húsz-harmincévesek számára a két-három évtizeddel idősebb pályatársak közti különbség némileg elmosódott, Sötér könyve számunkra külön azért tanulságos, mert az élő magyar irodalom sokféleségét, különböző törekvéseit hitelesen és szemléletesen dokumentálja akkor, amikor jobbára csak az egységet láttuk.)

A kritikai, irodalomtörténeti és művészi megközelítést Sötérnél szétválasztani nem lehet, nemzedéke számbavételénél ezt éppen úgy felismerhetjük, mint régebbi magyar és nem magyar törekvések vizsgálatánál. Hagyomány és újítás, követés és kritika irodalomszemléletében sohasem egymást kirekesztő, hanem egymást átható fogalmak, ha régebben talán inkább az újítás és ma a hagyomány tűnik is hangsúlyosabbnak. Különösen jellemző Mikszáth időszakának és anekdotázó módszerének elemzése, mely nemcsak a mikszáthi oeuvre sajátosságait segíti jobban megérteni, hanem arra a művészi gyakorlatra is jellemző, amellyel ő és nemzedéke az anekdotán kívánt túlhaladni. Az irodalomtörténeti vizsgálat így lesz egyszerre a kritikai attitűd és a művészi keresés kifejezése is, hódolat és bírálat, a hagyomány vállalása és az új igénye. Mert, hogy megint csak a *Tisztuló tükrök* bevezetőjéből idézzünk: „az irodalom menthetetlenül újra-újrakezdesre kényszerül, — ebben rejlik veszélye, de nagyságának lehetősége is. Minden újra kezdés veszélyessé válik, ha nem párosul a folyamatosság bizonyosfokú megőrzésével.”

Ferenczi László